

ZÁRÓBESZÁMOLÓ A
THUKYDIDÉS BIZÁNCI UTÓÉLETE: PROKOPIOS
(OTKA PD 104876) című pályázat szakmai munkájáról

2012. szeptember 1. – 2015. augusztus 31.

Thukydidés bizánci-recepcióját vizsgáló kutatásunk – a pályázatunkban megfogalmazott főbb irányok szerint – három szűkebb részterületre osztható. Ennek megfelelően célkitűzéseink között szerepelt a thukydidési mű szöveghagyományának elemzése (különös tekintettel az ún. „másodlagos” szöveghagyományra: papiruszok, scholionok, életrajzi hagyomány), Prokopiosnak (mint Thukydidés bizánci követőjének) és életművének értékelése, valamint a klasszikus kori és a bizánci historiográfia általános viszonyának feltérképezése.

Pályázatunk kutatási tervében a valószínűsített eredmények között vélelmeztük, hogy *„a kutatómunka elvégzése számos rész eredménnyel járulhat hozzá a (1) Thukydidés-kutatáshoz. Elsősorban a szöveghagyománnyal (egy-egy kézirat elemzése, a Thukydidés-papiruszok feldolgozása, javaslatok a loci corrupti-hoz), valamint a fordításokkal kapcsolatban várható tudományos újdonság.”*

A munka során elvégeztük a bécsi Vind. hist. Gr. 33 és Vind. suppl. 90 gr. 44, a madridi MS 4561, a heidelbergi Cod. Pal. Gr. 252, a müncheni Cod. Gr. 430, a párizsi Suppl. Gr. 256 és Suppl. Gr. 607 kéziratok teljes vagy részleges kollacionálást, különös tekintettel a korábban kevésbé figyelembe vett Markellinos-féle életrajzra, illetve a scholionokra. Összegyűjtöttük és csoportosítottuk a papiruszon fennmaradt Thukydidés-töredékeket, beleértve a szerző személyével foglalkozó „életrajzi” papiruszokat. Áttekintettük a Thukydidés-mű teljes és szemelvényes latin fordításait.

Eredmények: 1) Elemeztük a ma Heidelbergben őrzött, a Thukydidés-kiadásokban hagyományosan **E** jelzettel ellátott kézirat, a Codex Palatinus Graecus 252 scholionjait, elsősorban a híres-hírhedt metrikus scholionokat. A kézirat feltehetően a konstantinápolyi császári könyvtár egyik scriptoriumában készülhetett, valószínűleg a IX. század második, esetleg a X. század első felében. A kódex Thukydidés történeti műve mellett tartalmazza a Markellinosnak tulajdonított, valamint egy névtelen szerzőtől származó Thukydidés-életrajzot is. A részletesen vizsgált mintegy ötven, iambikus trimeterben írott széljegyzet a XII. században működő költő és grammatikus, Ióánnés Tetzés (kb. 1112–1185) kezétől származik. A scholion-gyűjtemény egyes darabjait a tinta azonossága, az íráskép megegyezése, az azonos versforma, valamint az egységes stílus (támadó hangvétel, ismétlődő fordulatok) köti össze. A szerző azonosítása mellett szól, hogy a scholionok írója többnyire ugyanúgy egyes szám harmadik személyben nyilatkozik magáról, ahogy Tetzés is szokott; hasonlóan hangsúlyozottan határolódik el a befolyásos értelmiségi köröktől, mint Tetzés; továbbá előszeretettel használ Tetzésre jellemző kifejezéseket. Feltűnő, hogy a kommentátor amellet, hogy javítja a másoló nyelvi hibáit, saját maga is hibátlan helyesírással ír: gyakran használja a szóhatárok jelölésére szolgáló *diastolé*-t, az összetartozó egységekre figyelmeztető *hyphen*-t. A Tetzés-scholionok nagyobb része nehezen érthető: a rejtélyes célzások, félig kifejtett gondolatok, szándékoltan talányos szimbólumok sokszor teszik szinte megfejthetetlenné az amúgy is pregnáns szöveget. Tetzés megjegyzései ennek ellenére több szempontból is figyelemreméltóak. Irodalmi értékük szerzőjük széleskörű műveltsége miatt jócskán meghaladja a műfaj átlagos színvonalát, formájuk pedig, a verses forma nemcsak, hogy kifejezetten különlegesnek mondható, hanem voltaképpen teljesen idegen a műfajtól. A scholionok tanúsága alapján ugyanakkor az is nyilvánvalónak látszik, hogy Thukydidés műve

csak ürügyül szolgált arra, hogy Tzetzés kifejtse saját véleményét, ízlését, meggyőződését – olykor dühösen, olykor irónikusan.

2) Részletesen foglalkoztunk Thukydides antik életrajzi hagyományával. Beható vizsgálat tárgyává tettük a néhány Thukydides-kézirat elején hagyományozott Markellinos-féle életrajzot, tisztázni igyekeztünk annak lehetséges forrásait, a szöveggel kapcsolatban – a teljes szakirodalom áttekintése után – kritikai észrevételeket tettünk, melyek részben tartalmi, részben paleográfiai jellegűek. Utóbbi szempont szerint részletesebben vizsgáltuk az életrajz 16. fejezetét, ahol javaslatot tettünk egy, a szöveg értelmét helyreállító új olvasatra (μη ἀγνοῶμεν δὲ τοῦτο ὅτι Ὀλορος ὁ πατὴρ αὐτῶ ἐστὶ τῆς μὲν πρώτης συλλαβῆς τὸ ρ ἐχούσης, τῆς δὲ δευτέρας τὸ λ, <οὐκ Ὀρολος> αὕτη γὰρ ἡ γραφή, ὡς καὶ Διδύμῳ δοκεῖ, ἡμάρτηται. ὅτι γὰρ Ὀλορός ἐστίν, ἢ στήλη δηλοῖ ἢ ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ κειμένη, ἔνθα κεχάρακται Θουκυδίδης Ὀλόρου Ἀλιμούσιος). A kutatás során elkészítettük és közzeltük valamennyi antik Thukydides-életrajz jegyzetelt fordítását.

3) Az életrajzi hagyományhoz kapcsolódó szövegkritikai vizsgálatot végeztünk a POxy 1800 jelzetű oxyrhynchosi papirusztöredéket illetően. Kimutattuk, hogy frg. 2, col. II szövegkiadásának παῖς δ' Ὀλόρου olvasata több szempontból is kifogásolható, helyette – a közel száz éves tudományos közmegegyezést cáfolva – a πατρὸς Ὀλόρου olvasatot javasoltuk, mely betűszámában is megfelelőnek látszik, ráadásul ugyanez a szókapcsolat szerepel a Markellinos-féle életrajz szövegében is.

4) Szövegkritikai elemzést végeztünk Thukydides VI. könyvének, a Szicília lakóiról és városairól szóló történeti bevezetésnek (*Sikelika*) néhány szöveghelyével kapcsolatban. A szakirodalom teljes áttekintését követően a szóban forgó *locus*okat (VI, 6, 1–2) megvizsgáltuk paleográfiai, lexikográfiai, stilisztikai szempontok szerint, majd javaslatot tettünk a pontos olvasatra (VI, 6, 1: τοῖς προσγεγενημένοις ξυμμάχοις), illetve azonosítottuk a szövegben konkrét megnevezés nélkül szereplő szövetségi kapcsolatokat (Egesta és Leontinoi).

5) Részletesen elemeztük a Thukydides II. könyvében olvasható Periklész-féle halotti beszéd (*epitaphios logos*) néhány fejezetét (II, 37–39). A hagyományos értelmezéssel (athéni demokrácia dicsérete) szemben kimutattuk, hogy a Periklész-beszéd korántsem tekinthető egyértelmű dicséretnek, sokkal inkább egy, a politikai berendezkedés hibáinak is tudatában lévő személy valós alapokon nyugvó, helyenként keserűen irónikus megnyilatkozásának. A mondanivaló hangsúlyozását a halotti beszéd keretes szerkezetbe illesztése is elősegíti. Erre mutat egyrészt a terjedelem: az első és a harmadik Periklész-szónoklat egyaránt 5-5 fejezetet tesz ki, míg a központi helyen található halotti beszéd 12 fejezetből áll. Másrészt a műfaji különbségek is a keretes szerkesztés mellett szólnak. A hagyományos meghatározás szerint ugyanis az első és a harmadik beszéd *symbolēutikos logos* vagyis népgyűlés előtt mondott tanácsadó beszéd, míg a halotti beszéd az *epideiktikos logos* vagyis a bemutató beszéd tágabb műfaji keretei alá tartozik.

6) A Thukydides-szakirodalom feldolgozásának részeként kritikát közzeltünk egy, a Thukydides-kutatás újabb irányait bemutató, a szerző utóéletét több aspektusban vizsgáló, angol nyelvű tanulmánygyűjteményről.

Fenti munka elvégzése során világossá vált számunkra, hogy újabb Thukydides-kézirat(ok) előkerülése híján a hagyományt alapjaiban megrendítő, a szöveget lényegesen megváltoztató olvasatokra nem számíthatunk, valamint hogy a Valla-fordítás feldolgozottsága a külföldön hozzáférhető szakirodalmi anyag alapján érdemben szintén nem gyarapítható.

Ugyancsak a kutatási tervben úgy fogalmaztunk, hogy „*a Prokopios-szakirodalom lehetőség szerint teljes feldolgozásával nagyobb terjedelmű tanulmányban kívánjuk bemutatni (2) Thukydides és Prokopios szövegszerű kapcsolatait, mely egyben fényt vethet a (3) korai bizánci historiográfia irodalmi forráshasználatának gyakorlatára, módjára és céljára.*”

A munka során feldolgoztuk Prokopiosnak a magyarországi könyvtárakban elérhető másodlagos irodalmát, külföldi kutatóútjaink során pedig jelentősen kiegészítettük az anyagot a bécsi és párizsi könyvtárakban elérhető szakirodalommal.

A két mű szerkezeti sajátosságainak összevetése után a párhuzamos elemeket részletesebben is megvizsgáltuk, a számos azonos motívumon túl számos szövegszerű párhuzamot is találtunk.

Eredmények: 1) Megerősítést nyert, hogy mind Prokopios, mind általában a bizánci historiográfia kiemelt jelentőséget tulajdonított Thukydides életművének, ugyanakkor több, hasonlóan egyértelmű bizonyítékát találtuk Hérodotos és Plutarchos hatásának, de Arrhianos-reminiszcenciák is kitapinthatóak.

2) Újabb érveket hoztunk amellelt, hogy a korai és kései bizánci történetírásra egyaránt jellemző vonás a tudatosan atticizáló nyelvhasználat, a mintának tekintett elődök szoros, szövegszerű követése, mely nem plagizálásnak minősül, hanem a nagyközönség kimondott elvárása történetíró felé.

3) A bizánci történetírás (és irodalom) általános jellegéről megállapítottuk, hogy az utánzásban (mimésis, imitatio) egy magasabb elv jelenik meg, a cél a klasszikus örökség megszakítatlan fenntartása. Minden forrás, ami rendelkezésre áll, minden gondolat, amit egyszer írásban már lefektettek, minden történet, amit egyszer már elmondtak, minden nyelvi lelemény, amit egyszer már felhasználtak, egyszóval a teljes irodalmi örökség közkinccsnek számít, amit az író szabadon átvehet, alakíthat és tovább formálhat.

4) Egy irodalmi motívum (ostromleírás) kapcsán részletesen megvizsgáltuk, hogyan jelenik meg az utánzás a gyakorlatban. Thukydides leírását tekintettük alapszövegnek (Plataiai ostroma, II, 2–6, 71–78, III, 20–24, 52–68), majd áttekintettük a leírást szövegszerűen is felhasználó szerzők, Dexippos, Priskos, végül Prokopios megfelelő *locusait*. Utóbbinál kimutattuk, hogy a szövegszerű egyezések mögött szerkesztésbeli párhuzamosság is megfigyelhető: mindkét szerző az annalisztikus szerkesztésnek megfelelően tördeli az eseményeket, mindketten szónoki beszédek közbeiktatásával élénkítik és késleltetik a cselekményt, mindketten élnek a fokozás stilisztikai eszközével.

5) Thukydides hatása nemcsak a korai, hanem a késő bizánci historiográfia képviselői között is kimutatható. Laonikos Chalkokondylés történeti műve kapcsán megvizsgáltunk néhány, a szerző kézirati hagyományát, szövegkritikai kiadását érintő problémát, különös tekintettel annak magyar vonatkozásaira.

6) A szakirodalmi feldolgozás részeként kritikát közöltünk egy, a Thukydides-recepció egyik fontos hellénisztikus kori szerzőjét, Arrhianost bemutató monográfiáról.

A pályázat kutatási tervében a várt eredmények között említettük, hogy a „*nagy hagyományokkal rendelkező magyar bizantinológia a (4) Prokopios-kutatások eredményeiből gazdagodhat*”.

A munka során – a fentebb felsorolt, részben Prokopios műveihez is kapcsolódó kutatás mellett – a szakirodalom feldolgozásával áttekintettük a prokopioszi életmű kutatásának pillanatnyi helyzetét. Kísérletet tettünk az egyes művek keletkezési sorrendjének megállapítására. Bemutattuk, hogy a szerző egyes művek esetében hogyan használta fel és építette be saját világképébe az örökölt antik irodalom motívumait, valamint milyen technikával formálta át saját mondanivalójának megfelelően az elődeinél talált szerkezeti és tartalmi mintákat.

Eredmények: 1) A teljes Prokopios-kronológia bizonytalansága miatt a művek keletkezési ideje kizárólag relatív, egymáshoz viszonyított sorrendben állapítható meg. A *háborúk* (= *B*) című mű nagyobb egységet alkotó első hét könyvről megállapítottuk, hogy a perzsák (*B I–II*), a vandálok (*B III–IV*) és a gótok elleni háborúk (*B V–VII*) történetét helyszínek szerint és kronológiai rendben, a gót háború tizenhatodik évéig (550) bemutató

könyvek együttesen kerültek kiadásra, valószínűleg 550/551 körül. A korábbi könyvekhez képest eltérő szerkezetű és szemléletű VIII. könyv közzététele jóval később, talán már 554-ben, esetleg csak 557 után történt meg. A *B VIII* feltehetően korábban keletkezett az *Épületek* (= *Aed*) című műnél, melynek kiadására 554 és 560 között kerülhetett sor, míg a *Titkos történet/Anekdota* (= *An*) még minden bizonnyal 550 körül íródott.

2) Az *Anekdota* című műről kimutattuk, hogy meghatározhatatlan műfajú, két jól elkülönülő részből álló, nem egységes irodalmi alkotás. Az első rész (1–17) befejezetlen: a négy főszereplő jellemét és cselekedeteit illusztráló anekdoták, illetve a *B I–VII* történeti eseményeihez fűzött kommentárok laza szövedéke, mely talán már az előző művel párhuzamosan készült, alapját a *B I–VII*-ből kényszerűségből kimaradt elemek alkotják. A *prooimion* utólagos betoldás: részben *B VIII prooimion*jának átvétele, részben a szereplők halála után fogalmazott kiegészítés. A második rész egységes, jól megszerkesztett politikai röpirat, Iustinianos politikájának részletes kritikája (18–30). A mű Prokopios életében nem jelent meg.

3) Részletesen megvizsgáltuk az *Anekdota* irodalmi előképeit. Prokopios saját állítása szerint (1, 4) az első rész műfaja életrajz. Bár a politikai-etikai életrajz formai elemei (származás, fiatalkor, külső és belső jellemzés, nevezetes cselekedetek) csakugyan megtalálhatók a *Titkos történet* szövegében, a tanító szándék, az erkölcsi példa felmutatása teljes mértékben hiányzik. Ennek megfelelően a *Titkos történet* forrásai között számításba kell vennünk a klasszikus történeti művekben megjelenő életrajzokat is, melyek célja kizárólag az igazság bemutatása, olykor az invektívára emlékeztető erősen támadó stílusban.

4) A *háborúk* című mű cselekményét bevezető, a bizánciak és perzsák kapcsolatát kronológiai rendben bemutató rész elemzésén keresztül kimutattuk a prokopioszi történetfilozófia egyik meghatározó jellegzetességét. A mű ezen részét (*B I*, 2–6), mely anekdotába illő epizódokból, mesékből és kitalált történetekből áll, a kutatás szinte kizárólagosan a történeti hitelességet nélkülöző, szórakoztató összeállításnak tekinti. A történetek szerkezetének és funkciójának vizsgálata azonban inkább arra mutat, hogy Prokopiosz Hérodotoszi irodalmi technikákat alkalmaz a háborúhoz vezető erkölcsi romlás ábrázolásához. Prokopiosz a műben ábrázolt erkölcsi romlás okát a helyes értékrend összezavarodásával azonosítja. A hanyatlás az anyagi javak túlértékelésével kezdődik: ez a változás már önmagában is súlyos következményekkel jár, de az igazi katasztrófa csak akkor következik be, ha az uralkodó akarata, érdeke, szeszélye a törvényeknél is fontosabbá válik. A leírás végső soron ezt a folyamatot, a zsarnokság kialakulásának természetrajzát mutatja be.

A kutatómunka során felbecsülhetetlen segítséget jelentettek a külföldi kutatóutak. A többszöri bécsi tartozkodás során – amellet, hogy alkalmunk nyílt az Österreichische Nationalbibliothek, az Institut für Byzanzforschung, valamint az egyetemi tanszéki könyvtár anyagának (kéziratok, szakkönyvek, folyóiratok) részletes áttekintésére – módunkban állt, hogy részt vegyünk három szakmai konzultáción az Institut für Mittelalterforschung munkatársaival, és beszámolhattunk kutatásainkról. Hasonlóan hasznosnak bizonyult a Párizsban töltött hét.

A pályázat részletes kutatási tervében az alábbi publikációs tevékenységre, valamint nyilvános fellépésre tettünk ígéretet: „*évente két tanulmány közlése a tárgyban egy lektorált folyóiratban (lehetőség szerint az egyik idegen nyelven), valamint évente egy tudományos előadás a tárgykörben*”. A vállalt hat tanulmány (ebből három idegen nyelven) és három előadás helyett a pályázat ideje alatt tizennyolc tudományos közleményt jelentettünk meg (ebből nyolcat idegen nyelven) és öt előadást tartottunk (háromat idegen nyelven, nemzetközi konferencián). A tervezett szemelvényes Prokopiosz-fordítás kéziratban: a magyarul eddig meg nem jelent, mintegy 1400 oldal terjedelmű görög szövegből (összkiadás J. HAURY 1914–

1940; G. WIRTH kiegészítéseivel 1963–1964) kb. 150 oldal jegyzetekkel ellátott fordítása készült el. A szöveg fordítása folyamatosan készül, mert a szemelvényes kiadás helyett kívánatosnak találjuk a teljes anyag közlését.

Meggyőződésünk, a kutatás eredményeinek köszönhetően közelebb juthattunk nemcsak Thukydides, hanem a késő antik/kora bizánci korszak legnagyobb történetírójának megértéséhez is. A támogatást ezúton is köszönöm.

Budapest, 2015. augusztus 22.

Mészáros Tamás